

هنریننگ و سیدحسن تقی زاده در رابطه با تاریخ به دنیا آمدن و درگذشتن مانی که باز در همان نشریه آسیای بزرگ به سال ۱۹۵۷ منتشر گردیده است :

Asia Major Vol VI Part 1 1957 pp 106-121 .

برای دانشجویی که بخواهد از نظریات دیگر محققان در باره تاریخ تولد و درگذشت مانی آگاه شود خواندن کتاب محقق فرانسوی پوش^۱ زیر عنوان مانویت و بنیادگذار آن^۲ (۱۹۴۹ م.) توصیه می شود . در این کتاب پوش همه منابع موجود را تا هنگام تألیف کتابش برابر نهاده و نتیجه گرفته است که مانی باید در چهاردهم آوریل سال ۲۱۶ م . به دنیا آمده باشد . ضمناً ناگفته نماند که از همه القاب و عناوینی که در متن های فارسی میانه و اشکانی برای مانی آورده اند دکتر اورت فهرستی فراهم کرده بالغ بر سی و شش عنوان که در صفحه ۲۵۵ کتابش چاپ کرده است . ن . ک . به :

Mani. Areligo-Historical description of his personality.
L. J. R. Ort. Leiden 1967 .

فصل نوزدهم

غوصی در دریای بی کران ادبیات ایران

در بیان ترجمه شاهنامه فردوسی ، خمسه نظامی و آثار انوری و پاره های از عرفای ایران

نخستین مترجمان شاهنامه - جونزو آرنولد ژوزف چمپیون -
اوزلی - اتکین سون - ادوارد پالمس - رایین سون - ویل کین سون -
یاوری و کویاجی - ترجمه خمسه نظامی - لیلی و مجنون - مخزن -
الاسرار - اسکندر نامه - ترجمه اشعار انوری ، امیر خسرو دهلوی ،
سعدی - معرفی شعرا و ادبیات متأخر - ترجمه اشعار عرفانی - عطار -
باباطاهر - جامی - عراقی - رینولد نیکلسون و دیوان کبیر مولوی -
دشواریهای ترجمه - پایان گفتار .

1- H. Puech

2- Le Manicheisme. Son Fondateur-sa doctrine .

از زندگی و جای آرمیدن آن ابرمردی که به‌حق باید مایه افتخار ایران و ایرانی باشد چندان آگاهی نداشتند. * (۱)

یکی از نخستین پژوهشگرانی که نمونه‌های از اشعار شاهنامه را به‌نظم انگلیسی در آورد سرویلیام جونز مشهور به جونز ایرانی بود و ما ضمن شرح حال مفصل وی به این نکته اشاره کرده‌ایم. مسلم است که جونز و شاگردان وی با شاهنامه فردوسی الفت داشته‌اند و بر اثر رغبت و شوق آنها و محققان دیگری که به دنبال آنها گام در عرصه تحقیق نهادند حتی توجه سخن سرايان زبان انگلیسی به شاهنامه معطوف گردید. بارزترین و ماندگارترین تجلی همین گرایش ترجمه شاعر انگلیسی زبان ماتیو آرنولد^۱ از داستان شیرین و شورانگیز رستم و سهراب است که قصه کشته شدن سهراب را به دست پدر در میان آثار ادبی قوم انگلیس ممتاز و جاودانی ساخته است. * (۲)

صرفنظر از ویلیام جونز و آرنولد بطور کلی از سال ۱۷۸۵ میلادی که ترجمه بیاتی چند از شاهنامه فردوسی به‌همت ژوزف چم‌پیون^۲ به چاپ رسید تا به امروز که نزدیک به صد و هفتاد سال از انتشار آن اشعار می‌گذرد فقط نام شش تن را می‌توان برد که در راه شناساندن کتاب شاهنامه و ترجمه پاره‌ای از بخش‌های شاهنامه گام برداشته‌اند. از میان این شش تن سر جان ملکم که در ۱۸۱۵ به انتشار تاریخ خود دست زد فقط به معرفی فردوسی و کتاب شاهنامه بسنده کرده و در مقام مقایسه میان قهرمانان اساطیری حماسه ایران و پادشاهان باستانی کشور ما طبق روایات مورخان یونانی، چنان که در شرح حال وی دیدیم، از اشعار فردوسی

(۱۹۵۰ - ۱۷۵۰)

با آن که محققان انگلیسی از دیرباز با شاهنامه فردوسی آشنا بوده‌اند اما در مقام قیاس با دیگر شعرای ایران به‌ویژه خیام و سعدی و حافظ، حکیم ابوالقاسم فردوسی که بیش از هزار سال پیش همه جوانی و بخش بزرگی از عمر خویش را در گرو زنده ساختن زبان و تخیل ملیت ایرانی نهاد هنوز شاید ناشناخته‌ترین شاعر ایران در میان قوم انگلیس مانده باشد. مسلماً این پدیده را معلول دو علت می‌دانیم:

اول عظمت فردوسی و شاهنامه وی که برای هر محقق و ترجمانی در حکم اقیانوس ژرف و بی‌کرانی است.

دوم ناشناخته ماندن این گرانمایه‌ترین شعرای ایران در میان خود قوم ایرانی، چه تا زمانی که به‌اشاره و اراده رضا شاه بزرگ و کوشش‌های بی‌دریغ انجمن آثار ملی جشن هزاره آن سخنور سترک برگزار شده و آرامگاه وی روی مرمت ندیده بود، هنوز بسیاری از خود ایرانیان

1- Matthew Arnold

2- Joseph Champion

بهره گرفته است. از پنج تن دیگر نیز بعضی به معرفی فردوسی و آوردن تکه‌ای از داستانه‌های شاهنامه اکتفا کرده‌اند زیرا غرض اصلی آنان بر شمردن نامهای سخن‌سرایان ایران و نمونه زیبا و رسائی از منظومه‌های آنان بوده است و بس.

شاید در مقام معرفی قدر فردوسی و ارزش شاهنامه وی در میان آثار حماسی اقوام مختلف جهان ویلیام جونز، برادران اوزلی^۱ و سر-جان ملکم بیش از پیشگامان دیگر کوشش ورزیده باشند؛ اما قدر مسلم است که فضل را باید برای متقدمی دیگر که برای نخستین بار به سال ۱۷۸۵ م. (۲۰۰ ه. ق.) به ترجمه بخش کوچکی از حماسه ملی ایران دست زد حفظ کرد و چنان که از معنای نام وی برمی آید قهرمانش خواند. ژوزف چم پیون^۲ از کارمندان شرکت هند شرقی بود که چند سالی از عمر خویش را در نظام گذرانید و سپس بازرگانی پیشه کرد. هنگامی که وی در هندوستان بود به فرا گرفتن زبان فارسی علاقه‌مند گردید و به‌ویژه به خواندن شاهنامه گرایش شگفت‌آوری پیدا کرد. چم پیون برای ترجمه اشعار پراکنده‌ای از شاهنامه فردوسی مانند آغاز پیشدادیان و هجائی که می‌گویند فردوسی از برای سلطان محمود ساخته است شهرتی بهم رسانید. قطعات منظوم وی موزون و روان، دلچسب و مطابق اصل است.

شهرت نام و روانی منظومه‌های ژوزف چم پیون از یک سو و پژوهش‌های ملکم در حماسه ایران از سوئی دیگر توجه محققان فارسی-دان و سخن‌سرایان انگلیسی را به شاهنامه فردوسی جلب کرد.

1- Ousley

2- Joseph Champion

ماتیو آرنولد^۱ از غزل‌سرایان مشهور نیمه سده نوزدهم میلادی که بدسال ۱۸۲۲ از مادر زاده شد و در سال ۱۸۸۸ م. از جهان درگذشت فریفته شاهنامه و مفتون داستان رستم و سهراب گردید و چنان سوز و گدازهای قهرمانان آن داستان را که به حق یکی از زیباترین شاهکارهای جهان ادب خوانده‌اند در قالب نظم انگلیسی ریخت که اکنون سهراب و رستم آرنولد مانند غزل‌های شکسپیر و چکامه‌های ورد زورث^۲، شلی و بایرون^۳ از آثار درخشان و جاودانی زبان انگلیسی شده است.

عاملی که ماتیو آرنولد را به نظم داستان سهراب و رستم واداشت فقط اشعار چم پیون و نوشته‌های سر جان ملکم نبود. ترجمه خلاصه‌ای از شاهنامه به همت جیمس اتکین سون نامی که در سال ۱۸۲۰ م. یعنی پنج سال پس از انتشار تاریخ سر جان ملکم به چاپ رسیده بود شوری در دل آرنولد جوان انداخت که آن شورانگیزه واقعی ساختن منظومه سهراب و رستم شد.

جیمس اتکین سون^۴ به سال ۱۷۸۰ میلادی برابر ۱۱۹۵ ه. ق. در شهرستان صنعتی دارام^۵ بدینا آمد و تحصیلات دانشگاهیش در ادنבורگ^۶ و لندن منحصرأ پزشکی بود. پس از آن که وی در سلك اطباء درآمد پزشک اختصاصی ناوی گردید که عازم هندوستان بود. همین امر مقدمه آشنائی و الفت دراز وی با هند و خاور زمین گردید. سرانجام در بنگاله جراحی پیشه کرد و در آن سالها بود که جداً به فرا گرفتن زبان

1- Matthew Arnold

2- Wordsworth

3- Shelley

4- Byron

5- James Atkinson

6- Durham

و ادبیات فارسی سرگرم شد و دل درگرو گفته‌های سخن سرایان ایران به ویژه فردوسی بست. در ۱۸۱۸ میلادی که اتکین سون سی و هشت ساله بود وی را به دانشیاری زبان فارسی در دانشگاه فورت ویلیام^۱ برگزیدند و وی پا به پای تدریس، مجله رسمی دولتی را نیز اداره می‌کرد. چندی بعد اتکین سون را به قبول مقام جراحی رسمی ارتش هند تشویق کردند و سرانجام او را به رتبه عضویت در سازمان نظام پزشکی که عالی‌ترین مقام طبی بود مفتخر ساختند.

اتکین سون در ۱۸۴۵ بازنشسته شد و دو سال بعد (۱۸۴۷ م. برابر ۱۲۶۳ ه. ق.) درگذشت.

جیمس اتکین سون علاوه بر ترجمه فردوسی و نظامی صاحب تألیفات متعدد در باره افغانستان، مسائل پزشکی، ترجمه‌هایی از زبان ایتالیایی و بالاخره مجموعه نسبتاً بزرگی از اشعار است که پاره‌ای از آن منظومه‌ها حکایت از کمال ذوق و قریحه خداداد وی می‌کند؛ اما شهرت وی همانا مدیون ترجمه گزیده‌ای از شاهنامه فردوسی به نثر و نظم است.

The Shahnameh of the Persian poet Firdusi.

Translated and abridged in prose and verse

by J. Atkinson. 1820.

کار جیمس اتکین سون از دو نظر اهمیت دارد. یکی آن‌که وی از همه شاهنامه خلاصه‌ای به نثر و نظم فراهم ساخته است، و لذا مردم انگلیسی زبان تاحدی از روی ترجمه وی توانسته‌اند به ارج مقام شاعری

که ویلیام جوتز او را در ردیف و شاید بالاتر از هومر حماسه سرای یونانی شمرده است پی برند. دیگر آن‌که قطع نظر از ابیات پراکنده ژوزف چمپیون، هیچکس نتوانسته است قدرت، روانی، و زیبایی سخن فردوسی را مانند اتکین سون به زبان انگلیسی منتقل سازد.

هشتاد و پنج سال پس از انتشار مجموعه اشعار فردوسی ترجمه ژوزف چمپیون زیر عنوان^۱ در کلکته پاره‌ای از ابیات پراکنده فردوسی را دانشمند فارسی‌دان دیگری موسوم به ادوارد هنری پالمر^۲ به نظم کشید. ادوارد پالمر در دامان خانواده مرفهی در شهر کمبریج به دنیا آمد و از آغاز کودکی استعداد شگفت‌انگیزی به فرا گرفتن زبان داشت. بیست سال از عمرش پیش نمی‌گذشت که به فرا گرفتن عربی و فارسی در کمبریج سرگرم شد و سی و یک ساله بود که او را به استادی زبان و ادبیات عربی در همان دانشگاه کمبریج گماشتند. پس از یک سالی تدریس در کمبریج ادوارد هنری پالمر به خدمت وزارت امور خارجه بریتانیا درآمد و برای انجام مأموریتی سری به مصر رفت و در آن سرزمین به دست اعراب چادرنشین کشته شد (۱۸۸۲ م.).

پرواضح است که اگر پالمر فریب سفر به مصر و دیدن غرائب جهان عرب را نخورده و به دام و سوسه نیفتاده بود استعداد آن را داشت که به جهان خاورشناسی خدمات گرانبهایی کند. در خلال سالهای ۱۸۷۱ و ۱۸۸۱ م. وی به ترجمه و نشر پاره‌ای از آثار خویش دست زد. پیشتر از مجموعه حافظ شیرازی وی که در ۱۸۷۷ م. انتشار یافت نامی

1- The poems of Firdausi

2- Edward Henry Palmer

برده‌ایم. گذشته از پژوهش‌های پالم در باره دیوان حافظ و ترجمه ابیاتی از انوری، وی به شاهنامه فردوسی نظر خاصی داشته است. ترجمه وی از داستان رستم و اکوان دیوگواهی بر درک و احاطه کاملی بر حماسه ایران تواند بود. قطعه‌های پراکنده پالم از شاهنامه فردوسی کرا را در جنگ‌های مختلف و از آن جمله در آخرین مجموعه اشعار فارسی گردآورده آرتور جان آربری (۱۹۵۴ م.) به چاپ رسیده است.

و اما از کسانی که با نوشتن شرح حال فردوسی و یا گرفتن الهام از ترجمه اتکین سون و توصیف قهرمانان شاهنامه، در راه شناساندن حماسه ملی ایران کوشش ورزیده‌اند دوتن را می‌توان نام برد. اولی سرگور اوزلی^۲ دانشمند ایران دوست و فارسی‌دان برادر سر ویلیام اوزلی است که مفصلاً درباره کارهای وی سخن گفته‌ایم. سرگور اوزلی به ترجمه رباعیات خیام و حتی ابیات پراکنده‌ای از فردوسی و سعدی دست زد. اوزلی مردی ادیب بود و علاقه شگفت‌انگیزی به زبان فارسی و ادبیات ایران داشت و دوستی و معاشرت با ایرانیان مقیم لندن را چنان که میرزا صالح شیرازی در سفرنامه‌اش نوشته است بسیار مغتنم می‌شمرد. * (۳) ترجمه‌های سرگور اوزلی در کتابی زیر عنوان ملاحظاتی در بیان احوال و شرح زندگانی شعراى ایران با نمونه‌هایی از آثار و نقدی بر منظومه‌های آنها به سال ۱۸۴۶ میلادی در لندن منتشر گردید.

Biographical Notices of Persian Poets, with critical and explanatory remarks. By Sir Gore Ousley. London 1846.

1- Persian Poems 2- Sir Gore Ousley

از میان فارسی‌دانان و عاشقان منظومه‌های فردوسی چهارتن دیگر را باید نام برد که هر کدام به نحوی در معرفی شاهنامه و قهرمانان و داستانهای حماسی ایران دست داشته‌اند. س. رابینسون^۱ (۱۸۲۳ م.) و ویل کینسون^۲ (۱۹۳۱ م.) هر دو به معرفی فردوسی و اهمیت شاهنامه در زنده ساختن زبان و حفظ ملیت ایرانی نظر داشته‌اند. در حالی که ویل کینسون اساس تأکید را بر رابطه بین نقاشی و حماسه ایران قرار داده و از عشق مینیا تورسازان ایرانی در تجسم مناظر و رویدادهای حماسی سخن می‌راند متجاوز بر یکصد سال پیش از وی رابینسون در کتابش زیر عنوان خلاصه‌ای در شرح احوال و اشعار فردوسی

Sketch of the life and writings of Ferdusi. London. 1823

به جزئیات زندگی شاعر بزرگوار طوس، دشواریهای وی در فراهم ساختن شاهنامه، عذر سلطان محمود، و ذکر منابع حماسه ایران پرداخته است. دو محقق دیگر که آثار آنها به فاصله ۹ سال انتشار یافته است پآوری^۳ و کویاجی نام دارند. پآوری مشهور به پاپسی با نشر کتابش به سال ۱۹۳۰ میلادی خواسته است اهمیت وجود زن و ویژگیهای زنان افسانه‌ای ایران باستانی را نشان دهد. عنوان کتاب پآوری: زنان ایران باستان یا داستانهای نقل از شاهنامه فردوسی است.

The heroines of ancient Persia, Stories retold from the Shahnama of Firdusi. by Pavry (Bapsy). 1930.

1- S. Robinson 2- J. V. S. Wilkinson
3- Pavry

همین کار را نه سال بعد محقق دیگری کویاجی^۱ نام منتهی از زاویه‌ای دیگر و به اسلوب دیگری دنبال کرده است. وی بر کتاب خویش داستانهای که در شاهنامه آمده^۲ است عنوان نهاده و کوشش کرده است تا پیوند میان قهرمانان اساطیری و درگیری و ستیز میان ایرانیان و تورانیان را به بهترین وجهی برای خوانندگان انگلیسی تشریح کند.

ناشناخته‌تر از فردوسی حماسه سرای بزرگ ما، ابو محمد الیاس فرزند یوسف و مشهور به نظامی صاحب خمسه است که در خلال صد و چهل سال گذشته فقط پاره‌ای از داستانهایش به همت چند تنی از عاشقان ادب فارسی به زبان انگلیسی ترجمه شده است. پیشتر از شش رساله ویلیام جوتز و کوشش آن دانشمند در نیمه سده هجدهم میلادی برای معرفی نظامی سخن گفته‌ایم؛ اما نخستین ترجمان اشعار نظامی جیمس اتکینسون است که در مبحث ترجمه شاهنامه از وی نیز یاد شد. اتکینسون شانزده سال پس از انتشار ترجمه خلاصه شاهنامه فردوسی در ۱۸۳۶ میلادی به ترجمه لیلی و مجنون نظامی دست زد و عنوانی که برای آن منظوم برگزید شعری از اصل فارسی نظامی بود.

Laili and Majnun. A poem from the original persian of Nizami, by J. Atkinson London, 1836

انتشار لیلی و مجنون انظار عاشقان ادبیات فارسی را متوجه دیگر داستانهای خمسه و سایر منظومه‌های نظامی ساخت. هشت سال پس از آن که ترجمه لیلی و مجنون به دست مردم افتاده بود مخزن الاسرار

1- Sir J. C. Coyajee

2- Stories in Shahnama (1939)

به تصحیح دانشمندی بلاندا^۱ نام به چاپ رسید.

Makhzanul-Asrar, the treasury of secrets, Edited and commentary by N. Bland. 1844

همین دانشمند کوشیده بود تا در مقدمه و ضمن تفسیر جامع خویش دورنمایی از زندگی نظامی، ارجح نسبی منظومه‌های وی، معانی صوری و مجازی تعابیر نظامی و آراء عرفانی وی را بر خوانندگان انگلیسی عرضه دارد؛ وی هفت سال پس از انتشار مخزن الاسرار ترجمه منظوم از اسکندرنامه به همت کننل ویلبر فورس کلارک همان کسی که همه دیوان حافظ را به نثر ترجمه کرده است و درباره ترجمه‌اش بیشتر سخن گفته‌ایم به چاپ رسید.

The Sikander Nama. Translated for the first time out of the Persian into prose, by H. W. Clarke. London 1881.

دو سال پس از انتشار ترجمه اسکندرنامه ویلبر فورس کلارک کتاب ادبیات ایران در گلاسگو^۲ نوشته رابینسون مؤلف شرح حال و اشعار فردوسی برای نخستین بار خوانندگان را با احوال و آثار هفت یا هشت تن از سخن‌سرایان ایرانی آشنا گردانید. در آن مجموعه رابینسون بخشی را به اهمیت مقام نظامی، شیرینی اشعار و داستانهای گوناگون، و ارزش نسبی منظومه‌های وی و ترجمه چندین نمونه از اشعار اختصاص داده بود. اما هنوز مقدر نبود که ترجمه خمسه کامل شود زیرا خسرو و شیرین و هفت پیکر بر عاشقان اشعار نظامی مجهول بود و

1- N. Bland

2- Glasgow

با آن که چهل سال بعد در ۱۹۲۴ م. هفت پیکر با تفسیر و توضیحات جامعی به همت ویلسون^۱ از زیر چاپ درآمد داستان دلنشین خسرو و شیرین همچنان در بوتۀ فراموشی و گمنامی باقی ماند.

همچنان که وجود مینیاتورهای زیبا و بی مانند شاهنامه فردوسی در موزۀ بریتانیا دانشمند هنردوستی چون ویل کینسون را به انتشار کتابی درباره حماسه و حماسه سراسر ایران تشویق کرده بود وجود دست نبشته های زیبایی از خمسه نظامی چون نسخه ای که برای یکی از نوادگان تیمور جلال الدین اسکندر پسر عمر شیخ به تاریخ ۸۱۳ و ۸۱۴ ه. ق. نوشته شده * (۴) و یا خمسه دیگری با مینیاتورهای بهزاد (حدود ۸۹۹ ه) * (۵) و یا زیباترین و گرانبها ترین خمسه که برای کتابخانه شاه طهماسب به خط شاه محمود نیشابوری مشهور به زرین قلم نوشته شده است * (۶) یکی از بزرگترین مینیاتور شناسان سده اخیر لارنس بین یون^۲ را بر آن داشت که رساله ای در مقام توضیح و تفسیر داستانهای خمسه نظامی زیر عنوان منظومه های نظامی^۳ تصنیف کند.

در پایان این مقال سزاوار است که از کوشش های یکتا تن از محققان ایرانی غلامحسین داراب نیز در این جا یاد کنیم که مخزن الاسرار نظامی را در سال ۱۹۴۵ به نشر انگلیسی ترجمه و در لندن چاپ کرد و اکنون ترجمه منشور خسرو و شیرین وی نیز توسط سازمان یونسکو در شرف انتشار است. * (۷)

1- C. E. Wilson

2- Laurence Binyon

3- The poems of Nizami

***

از هنگامی که ویلیام جونز در نیمه سده هجدهم میلادی گلچینی از ادبیات فارسی منتشر ساخت تا به امروز کراراً در مجموعه های همانند نمونه های گوناگونی از اشعار سخن سرا یان ایرانی بر علاقه مندان انگلیسی عرضه گردیده است. از آن جمله است کتاب منشی ایرانی^۱ گرد آورده فرانسویس ۳۰ ساله وین ترجمان گلستان سعدی که به سال ۱۷۹۹ میلادی در لندن به چاپ رسید. ضمن آن کتاب گلاوین بسیاری از شعرای ایران مانند فردوسی، سعدی، نظامی، حافظ، عطار، مولوی، جامی و مانند آنها را معرفی کرده است. دیگر کتاب منظومه های فارسی اثر ادوارد براون که در آن و میان دیگر آثار پراکنده وی ترجمه اشعاری از دقیقی، اسدی، ناصر خسرو و قبادیانی، رودکی، فرخی و سنائی دیده می شود.

دیگر در میان منظومه های مشهور زبان فارسی که تا کنون به انگلیسی ترجمه شده است از پاره ای قطعات بوستان ترجمه ادوارد پوکاک^۲؛ منظومه مشهور به نامه اهل خراسان از انوری * (۸) ترجمه ادوارد هنری پالمر؛ پاره ای از اشعار زیبای امیر خسرو دهلوی ترجمه جان هدون هیندلی (۱۸۲۷ - ۱۷۶۵ م.) و قطعات پراکنده ای از سعدی ترجمه جورج اسکات دیوی^۳ می توان نام برد. ترجمه های جورج دیوی آنقدر فراوان نیست که ما او را در مبحث سعدی و در ردیف مترجمان گلستان و بوستان قرار دهیم؛ اما سزاوار است چند کلمه ای در ترجمه احوال وی گفته شود. این علاقه مند به زبان فارسی که ما برای

1- Persian Moonshee
3- George Scott Davie

2- Edward Pocock

ترجمه پاره‌ای از قطعات پراکنده سعدی وی را می‌ستائیم به سال ۱۸۳۵ میلادی از مادر زاده شد و پس از تحصیلات مقدماتی و عالی مانند بسیاری از هم‌سنان خویش متوجه هندوستان گردید و به عنوان کمک جراح به ارتش پیوست. هنگامی که ارتش انگلیس برای خوابانیدن شورش اعرابی پاشا به مصر فرستاده شد جورج اسکات دیوی نیز همراه ارتش رهسپار مصر گردید. دیوی فارسی را در هندوستان فراگرفت و پاره‌ای از ترجمه‌های وی نیز مانند «زن خوب فرما» پارسا کند مرد درویش را پادشا» در هندوستان ساخته شده است.

بر کتابها، مقاله‌ها و رساله‌هایی که درباره ادبیات ایران و ترجمه احوال شعرای کشور ما نوشته شده و تا این جا که را از آن‌ها نام برده‌ایم چند عنوان دیگر نیز باید افزود از این قرار:

مقاله‌های مفصل و مبسوط سیدنی چرچیل^۱ درباره ادبیات ایران عهد قاجاریه، رضاقلی خان هدایت و سخن‌سرایانی چون شمس الشعرا سروش اصفهانی و حکیم قآنی. هم چنین مقاله‌های فاضلانسه سی. ج. پیکرینگ^۲ در مجله ناشنال ری ویو^۳ سال ۱۸۹۰ میلادی درباره ادبیات ایران، * (۹) تحوّل‌های ادبی و مصنّفات پورسینا و نیز مقاله مفصلی در باره حکیم عمر خیام. * (۱۰) یکصد غزل از کمال اسمعیل اصفهانی، شاعر سده ششم هجری که آن غزلیات را ابتدا ل. گری^۴ از فارسی به نثر انگلیسی برگردانیده و شاعرهای موسوم به اتل ممفورد^۵ آن‌ها را به شعر هجائی در آورده و زیر عنوان صد نغمه

1- Sidney T. A. Churchill	2- C. J. Pickering
3- National Review	4- L. H. Gray
5- Ethel Watts Mumford	

عاشقانه^۱ به سال ۱۹۰۳ به چاپ رسانیده است. دیگر کتاب گل‌های ادبیات ایران اثر روسو:

The Flowers of Persian literature. By s. Rousseau.
London (1801)

مشمول بر نمونه‌هایی از نثر و نظم پاره‌ای از مهمترین شعرای ایران و مقدمه مبسوطی درباره زبان و ادبیات ایران و بالاخره کتاب خانم مری بایرون زیر عنوان نور در مشرق یا منتخبی از آثار نویسندگان ایرانی که به سال ۱۹۱۲ در لندن به چاپ رسیده است.

Light in the East. Selections from persian writers by
Mary Byron London (1912)

این مبحث بدون ذکر ترجمه اشعار عرفانی ایران و آثار پاره‌ای از شعرای کشور ما که آن‌ها را ترجمان افکار متصوفه می‌دانیم از قبیل عطار، جامی، باباطاهر و عراقی تکمیل نمی‌شود. چنان که ضمن شرح احوال ادوارد فیتزجرالد اشاره کردیم وی نخستین کسی بود که منطق الطیر را زیر عنوان کنگاشستان پرندگان^۲ به انگلیسی ترجمه کرد و آن ترجمه را با ترجمه سلامان و ابسال جامی یک جا به چاپ رسانید. آن ترجمه سلامان و ابسال جامی نیز جداگانه دست‌کم سه بار در سالهای ۱۸۵۶ و ۱۸۷۱ و ۱۹۰۲ میلادی منتشر گردید. منظومه منطق الطیر عطار را نزدیک به هفتاد سال پس از ادوارد فیتزجرالد دانش‌پژوه دیگری موسوم به مسانی^۳ زیر عنوان کنفرانس پرندگان، تمشیل صوفیانه

1- The hundred Love Songs	2- Bird..Parliament
3- R. P. Masani	

به سال ۱۹۲۴ ترجمه کرد .

The conference of Birds, Sufi Allegory, Translated by
R. P. Masani (1924)

نیز درباره جزئیات احوال و آثار شیخ عطار مقاله‌ای در مجموعه‌ای
زیر عنوان متصوفه ایران به سال ۱۹۳۲ میلادی در رشته انتشارات
سخن‌ان بخردان مشرق زمین^۱ به چاپ رسید که نشانی از مؤلف و
نویسنده مقالات درج نشده است .

قطع نظر از آنچه پیشتر گفته‌ایم در میان آثار محققان خاورشناس
دو عنوان دیگر درباره عقاید متصوفه ایران و عرفان اسلامی دیده می‌شود
که نام بردنی است . نخست کتابی است نوشته ادوارد هنری پالمر که
از او به مناسبت انتشار غزل‌های دیوان حافظ، ترجمه منظومه نامه اهل
خراسان انوری، و هم چنین ترجمه پاره‌ای از قطعه‌های حماسی فردوسی
یاد کرده‌ایم . کتاب پالمر با عنوان تصوف شرقی و عرفان ایرانیان

Oriental Mysticism and theosophy of the Persians .

(1867)

به سال ۱۸۶۷ میلادی در کمبریج منتشر شد . دومی کتابی است نوشته
دیویس^۲ که چهل سال بعد در ۱۹۰۷ میلادی در احوال متصوفه ایران^۳
به چاپ رسید .

در ترجمه بخشی از کتاب بهارستان جامی، ویلسون^۴ همان کسی
که مسئول انتشار هفت پیکر نظامی بوده است از پیشگامان است .

1- Wisdom of the East series	2- F. H. Davis
3- The Persian Mystics	4- C. E. Wilson

ترجمه منثور و منظوم این بخش از بهارستان که مترجم آنرا نمونه‌بارزی
از ظریفه‌گوئی و شوخ طبعی ایرانی دانسته است به همراهی توضیحات و
یادداشت‌هایی در ۱۸۸۳ میلادی به چاپ رسید .

Persian wit and humour (sixth book of the Baharistan)
by Jami. English prose and verse translation with notes,
by C. E. Wilson .

رباعیات بابا طاهر همدانی را سه تن به طرزى نسبتاً کامل
به انگلیسی برگردانیده‌اند . نخستین ترجمه بر اساس متنی که ادوارد
هرون^۱ مشهور تصحیح کرده بود به همت خود وی و دومی توسط
برنتون^۲ به شعر هجائی گردانیده شده و زیر عنوان زاری بابا طاهر
منتشر گردیده است :

The lament of Baba Tahir, text edited, annotated and
translated by E. H Allen Rendered into English verse
by E. C. Brenton. (1902)

ترجمان دومی پروفیسور آربری شاگرد رینولد نیکلسون مشهور
است که مجموعه رباعیات بابا طاهر وی در ۱۹۳۷ میلادی انتشار یافت
و هم او مترجم پاره‌ای از منظومه‌های عرفانی فخرالدین عراقی شاعر
سده هفتم هجری است . * (۱۱) ترجمه منظوم قطعات عراقی زیر
عنوان آواز عشاق ابتدا در بمبئی و سپس در آگسفورد به سال ۱۹۳۹
به چاپ رسیده است :

1- E. C. Brenton

The Song of Lovers, translated into English verse by
A. J. Arberry. O. U. P. (1939)

از آن جا که هر گونه بحث عرفانی و تأثیر آرای متصوفه در ادبیات ایران طبعاً با نام مولوی آغاز می شود و باز به نام وی پایان می یابد این مبحث را باید با شرحی در باره ترجمه غزلهای مولوی از دیوان شمس بسر آوریم. کلیات شمس یا دیوان کبیر مشتمل بر قصائد، غزلیات و مقطعات فارسی و عربی و هم چنین ترجیعات و ملمعات مولانا جلال الدین محمد مولوی بی شک یکی از بزرگترین شاهکارهای ادبیات فارسی است. از دیر باز ایران شناسان دانشمند که به ارج واقعی دیوان کبیر پی برده بودند همواره شاگردان خویش را به خواندن و فهمیدن و درس دادن و فهمانیدن و ترجمه رموز عرفانی این اثر مولانا تشویق می کردند.

در سال ۱۸۹۲ میلادی که رینولد الن نیکلسون، ترجمان مثنوی، در صد نوشتن رساله ای برای اخذ درجه فارغ التحصیلی از دانشکده تریینی تی کمبریج بر آمد به رهنمونی استاد گرانمایه اش خاور- شناس مشهور رابرتسون اسمیت^۱ سرگرم ترجمه پاره ای از غزلهای گزیده دیوان کبیر شد. * (۱۲) نخستین گام، خواندن و انتخاب بهترین غزلهایی بود که به مذاق محقق خوش می آمد و ترجمه آنها غیر ممکن نیز نبود. نیکلسون پاره ای از غزلهای برگزیده دیوان کبیر را به شعر در آورد و بعضی دیگر را به قالب نثر موزونی ریخت. در سال ۱۸۹۴ میلادی نیکلسون دو نسخه ای را که تعلق به پروفیسور کاول مشهور، دوست

ادوارد فیتز جرالده داشت و آن ها را اساس کار قرار داده بود با نسخه متعلق به کتابخانه وین^۱ و نسخه گرانبها و قدیمی دیگری که در کتابخانه دانشگاه معروف لیدن^۲ در هلند محفوظ است برابر نهاد و دست نویس های خود را تصحیح کرد.

رینولد نیکلسون مدعی است که کلید بسیاری از مشکلات غزلهای دیوان کبیر را می توان با درک افکار و آرای صوفیان پیدا کرد. درین باره وی در مقدمه ترجمه غزلهای مولوی می نویسد:

البته من مدعی نیستم که همه چیز را فهمیده ام. تصوف نه در شمار علوم دقیقه و نهداستانی همگان پسند از آفرینش است. این سبک مبهم و رموزی که دیوان کبیر را بر سبیل شاهکاری ممتاز ساخته است هر چند هویت بازیگران مهم آن به آسانی درک کردنی باشد، همواره میدان فراخی در اختیار تصور آدمی قرار می دهد. * (۱۳)

ترجمه گزیده غزلهای دیوان کبیر یا دیوان شمس زیر عنوان *منتخب اشعاری از دیوان شمس تبریزی* به انتخاب و ترجمه نیکلسون در ۱۸۹۸ در کمبریج منتشر شد.

Selected Poems from the Divani Shamsi Tabriz.
Edited and translated by R. A. Nicholson. (1898)

در واقع این نخستین بار بود که پاره ای از غزلیات دیوان کبیر به طرز اصولی و درست به زبان انگلیسی ترجمه می شد و به چاپ

1- Vienna Hofbibliothek

2- Leyden

می‌رسید. تا آن جا که ما آگاهی داریم پیش از آن که رینولد نیکلسون به ترجمه و انتشار این غزل‌ها مبادرت جوید فقط دو ترجمه ناقص در جهان، آن‌هم فقط از چند غزل دیوان به آلمانی وجود داشت که نخستین آن‌ها از فن‌هامر^۱ مشهور و دومی از خاورشناس دیگر آلمانی روزن تسوایگ^۲ بود. ترجمه‌های فن‌هامر در دهه دوم سده نوزدهم در کتاب^۳ و ترجمه‌های روزن تسوایگ در مجموعه^۴ به سال ۱۸۳۸ میلادی به چاپ رسید.

نیکلسون چنان‌که خود در مقدمه جامع و مبسوطش شرح داده است هر جا ضرورت ایجاد کرده از نظم به نثر گرائیده و اصالت را با هنر درهم آمیخته است. در همان مقدمه، وی به جزئیات زندگی و احوال جلال‌الدین رومی و شمس تبریزی، پیوند معنوی میان آن دو، عرفان و تصوف در اشعار فارسی، نسخه‌های گوناگون موجود از دیوان کبیر و بالاخره دست‌نوشته‌های مشهور کتابخانه‌های جهان اشاره کرده است. * (۱۴) به علاوه نیکلسون در تهیه مقدمه یادشده در بیان تصوف، تعابیر و اصطلاحات صوفیان، تجلی افکار صوفیانه، در ادبیات ایران از آثار سنائی، عطار، مولوی، حافظ، و جامی بهره فراوان گرفته است. مجموعه غزل‌های وی مشتمل بر چهل و هشت غزل است که نخستین آن‌ها با مطلع «اگر تو عاشق عشقی و عشق را جويا» (در بحر مجتث مثنی‌مخبون) آغاز و آخرین آن‌ها با مطلع «به عاقبت بیریدی و در نهان رفتی» (در بحر مجتث

1- Von Hammer   2- Rosenzweig

3- Schone Redekunste Persiens

4- Auswahl

مثنی‌مخبون مقصور) پایان می‌یابد. کتاب ترجمه غزل‌های شمس‌اثر رینولد نیکلسون حاوی یادداشت‌های مفصل مشتمل بر ترجمه واژه‌ها، کنایه‌ها و استعاره‌های صوفیانه و هم‌چنین نسخه بدل‌ها و واژه نامه جامعی است.

منابع و توضیحات فصل نوزدهم

- ۱- در باره آرامگاه فردوسی میان محققانی چون جیمس بیلی فریزر انگلیسی، خانیکف روسی، ویلیامز جاکسون آمریکائی و ژوکوفسکی روسی اختلاف نظرهایی وجود داشته است. برای آگاهی بیشتر ن. ک. به توضیحات مؤلف در کتاب جغرافیای تاریخی خراسان - صفحات ۴۷ تا ۴۹. مارا عقیده بر آن است که تناقص بایستی از کلمه اربع و قلب آن به ربیع ناشی شده باشد: این اشتباه از نوشته های یاقوت حموی و مقدسی ویا بهنگام رونویسی از نسخه های قدیمی کتابهای آن دوسر چشمه گرفته است.
- ۲- ترجمه ای از این منظومه انگلیسی را دکتر منوچهر امیری باز به فارسی برگردانیده است.
- ۳- نسخه ای بسیار کهن سال اکنون به شماره Add 24034 در موزه بریتانیا مضبوط است که آن را میرزا صالح کازرونی مشهور به شیرازی به جورج ولک وزیر مختار هدیه کرده بوده است. چنان که میرزا صالح تصریح می کند سرگوراولی همواره غمخوار ایرانیان در بدر و آواره در انگلیس بوده است. ن. ک. به ورق ۶۷ الف آن دست نبشته.
- ۴- به شماره Add 27261 مشتمل بر خمسه و قطعاتی از شاهنامه و قصاید و غزلیات پراکنده به خط محمد حلوائی و ناصر کاتب.
- ۵- این دست نبشته زیبا و بی نظیر به شماره OR 6810 بدون تاریخ است.
- من درجائی دیگر درباره این مینیاتورها مفصلاً مقالاتی نوشته ام. ظاهراً این نسخه را برای سلطان علی میرزا یکی از نوادگان میرانشاه فرزند تیمور که حکومت سمرقند داشته است نوشته اند. در حاشیه یکی از مینیاتورها (ورق ۲۱۴ الف) تاریخ ۹۰۰ ه. دیده می شود و چون علی میرزا در ۹۰۶ ه. ق. بدست شیبانی خان ازبک کشته شد حدس زده ام که مینیاتورها و دست نبشته

- باید تعلق به سالهای میان ۹۰۰ و ۹۰۶ ه. ق. داشته باشد.
- ۶- این دست نبشته به شماره OR 2265 است که در مبحث مینیاتور و شرح حال سرتاماس آرنولد مفصلاً به آن اشاره کردیم.
- ۷- هم چنین یونسکو در شرف انتشار ترجمه منظوری به انگلیسی از ویس و رامین فخرالدین اسعدگرگانی است که آن را دکتر جورج مورسون Dr. G. M. Morrison مدرس فارسی در آکسفورد تهیه کرده است.
- ۸- این قصیده حکیم انوری که به تسامح آن را نامه اهل خراسان خوانده ایم چنین آغاز میشود:
- بر سمرقند اگر بگذری ای باد سحر
نامه اهل خراسان به بر خاقان بر
نامه ای مطلع آن رنج تن و آفت جان
نامه ای مقطع آن درد دل و خون جگر
در تاریخ ادبیات ایران این قصیده انوری و قصیده مشهور خاقانی با مطلع:
- آن مصرعدلت که تو دیدی خراب شد،
و آن نیل مکرمت که شنیدی سراب شد
از عالی ترین شاهکارهای ادبی درباره رویدادهای وحشتناک و ویرانی های ترکان مهاجم در خراسان است.
- ۹- از جمله ن. ک. Indian Antiquary .
2 - 241 . pp 1888 . XVIII
- ۱۰- از جمله ن. ک. به شماره ماه ژانویه سال ۱۸۹۰ میلادی در مجله National Review و همان مجله 1-XVI در صفحه های ۵۰۶ تا ۵۲۱.
- ۱۱- آرتور جان آربری گزیده ای از رباعیات جلال الدین محمدمولوی را نیز به شعر انگلیسی گردانیده و آن مجموعه را به سال ۱۹۴۹ م. در لندن به چاپ رسانیده است.
- The Rubaiyat of Jalal-al-din Rumi-
Selected & Translated by A. J. Arberry.
London. 1949.

۱۲ - ویلیام رابرتسون اسمیث اسکاتلندی (۱۸۹۴-۱۸۴۶) استاد عربی و عبری در دانشگاه آبردین اسکاتلند بود. وی مؤلف کتاب اعتقادات اقوام سامی است و او را نخستین پژوهشگری می‌دانند که در بحث مربوط به دین از علم جامعه‌شناسی بهره‌گرفته است. برای آگاهی بر احوال وی ن. ک. به صفحات ۱۷۷ تا ۱۹۰ تاریخ مردم‌شناسی تألیف ه. ر. هیس. ترجمه ابوالقاسم طاهری ۱۳۴۰ خورشیدی.

۱۳- ن. ک. به مقدمه دیوان شمس صفحه ۸.

۱۴- مقدمه کتاب در ۴۵ صفحه و باقی مطالب در ۳۶۷ صفحه است که یادداشتها و تعلیقات نیکلسون از صفحه ۱۹۷ آغاز می‌شود و باراهنمای مندرجات و مطالب در صفحه ۳۶۷ پایان می‌یابد.

فصل بیستم

از پایه‌های زبان تا نقش‌های روی قالی

در بیان پژوهش‌هایی مربوط به دستور زبان، کتابهای آه‌سوزشی، واژه‌نامه‌ها، کتاب‌شناسی، جغرافیا، تاریخ طبیعی، فولکلور و مطالعات هنری.

دستور زبان فارسی فوربز و روزن - رن کینگ - گرامر فیلات - تیس‌دال - دستور زبان و آموزگاران ایرانی - هنری گریوزلا - بانوهاکر و آربری - انشای فارسی داراب - روبن لوی - گلپ و جان میس - ساتن، شکی، بویل و لمبتون، واژه‌نامه ریچارد سون - استاین‌گاس - روباک - تکر - پالمروفیلد - لمبتون و پژوهشهای او - کتاب‌شناسی ایران - سرگذشت ویلسون - چارلز استوری و دیگران - کتابهای راهنما - راهنمای نی‌جل - راهنمای خاورمیانه - خاطرات و مشاهدات جهانگردان متأخر - فهرست سفر نامه‌های جدید - مطالعات جغرافیایی و تاریخ طبیعی - زمین، جانور و گیاه‌شناسی - فولکلور و ترجمه داستان‌های عامیانه - فهرست قصه‌های ترجمه شده و مترجمان آنها - شناخت هنر ایران - فلزکاری و سفالگری - مینیاتور و مینیاتور شناسان معروف - نمایشگاه آثار ایران - کتاب‌های مربوط به هنر معماری - هنر تزیینی - سفالگری و قالی.

دانش‌آموزان زبان فارسی در شبه قاره هند و بریتانیا محسوب می‌شد. در ۱۸۵۷ م. یعنی پنجاه و هفت سال پس از انتشار کتاب گلاوین گرامر مختصر زبان فارسی تألیف بلیک^۱ منتشر شد

A Concise Grammer of Persian Language

اما از نظر قدمت و اهمیت گرامر دیگری که هنوز موجود است و حتی تا سالهای قبل از جنگ دوم جهانی تدریس می‌شد تألیف دان کان فوربز^۲ است که در ۱۸۶۱ میلادی یعنی صد و سیزده سال پیش در لندن به چاپ رسید. عنوان کتاب فوربز گرامر زبان فارسی است.

Grammer of the Persian language . (1861)

دان کان فوربز از علاقه‌مندان و آموزگاران جدی زبان فارسی بود. وی سی سال پیش از آن که گرامر خود را منتشر سازد داستان‌های متعددی درباره حاتم طائی معروف از فارسی و عربی ترجمه کرد و زیر عنوان ماجراهای حاتم طائی منتشر ساخت.

Adventures of Hatim Tai. Translated by Duncan Forbes.
London (1830)

سی و هفت سال بعد از دستور زبان فارسی تألیف دان کان فوربز مجموعه همانندی به همت فریتز روزن^۳ زیر عنوان گرامر فارسی نو^۴ به سال ۱۸۹۸ میلادی در لندن انتشار یافت؛ اما هنوز دانش‌جویان کتابی از برای قرائت، انشاء و جمله بندی نداشتند و آموزگاران زبان فارسی در بریتانیا و در هندوستان معتقد بودند که باید کتاب جدیدی جانشین

1- A. H. Bleek

2- Duncan Forbes

3- Fritz Rosen

4- Modern Persian Grammer

از روزی که به تشویق اولیای شرکت هند شرقی و فرمانروایان انگلیسی در هندوستان به ویژه نایب السلطنه و ارنهیس تینگز^۱ فرا گرفتن زبان فارسی در میان خدمتگزاران شرکت هند شرقی و کارمندان کشوری و لشگری انگلیس در هند رواج گرفت تا عصر ما، به سخن دیگر در اثنای دو بیست سال گذشته یک رشته واژه‌نامه‌ها، مجموعه‌های اصطلاحات و ضرب‌المثل‌ها و کتابهای متعددی در باره قواعد و دستور زبان فارسی چاپ و منتشر شده است که به کار تعلیم و تعلم زبان و ادبیات فارسی کمک شایانی کرده است.

از قدیمی‌ترین کتاب دستور زبان فارسی، تألیف ویلیام جونز که بگذریم به راهنمای زبان فارسی^۲ تألیف فرانسیس گلاوین مترجم پاره‌ای از آثار شیخ سعیدی می‌رسیم که در آغاز سده نوزدهم (۱۸۰۰ م.) منتشر گردید و دست کم پنجاه سال مهم‌ترین کتاب از برای

1- Warren Hastings

2- Persian Guide

نوشت که کار فرا گرفتن و سخن گفتن به فارسی را آسان تر می‌کرد. کتاب سنت کلر تیس دال بسیار مورد توجه دانش جویان زبان فارسی قرار گرفت و چندین بار تجدید چاپ شد.

در خلال دهه ۱۹۳۱ و ۱۹۴۰ میلادی چندین جزوه و رساله و راهنمای زبان برای نوآموزان در بریتانیا و مستعمره هند به چاپ رسید که دست کم در مورد سه فقره از آنها آموزگاران ایرانی تدوین و تهیه دروس و واژه‌نامه‌ها را زیر نظر داشته‌اند؛ از آن جمله است کتاب گفت و شنود برای دانش آموزان مدارس هندوستان به فارسی و انگلیسی که زیر نظر استاد پورداود، بدون تاریخ و جای انتشار به چاپ رسیده است. دیگر جزوه‌ای است برای فراگرفتن زبان فارسی و مکالمه به کمک صفحه‌های گرامافون که آن را دوره مکالمه دروس لیننگ و افن نامیده‌اند:

Persian Linguophone conversation course. Edited By Sir Wolseley Haig.

در تهیه متن دروس این جزوه دو نفر ایرانی دست داشته‌اند یکی غلامحسین داراب آموزگار زبان فارسی در دانشکده مطالعات شرقی و افریقائی لندن و دومی مجتبی مینوی که هنگام تهیه آن دروس سرپرست دانش جویان دولتی در لندن بود. دیگر رساله‌ای است بدون تاریخ که گویا مقارن بروز جنگ دوم جهانی یا اندکی پس از آن توسط دبیر آن روزی انجمن ایران در لندن هنری گریوزلا^۱ زیر عنوان

1- Henry D. Graves Law

دستور زبان فارسی ویلیام جونز شود که به سال ۱۷۷۱ انتشار یافته بود. چنان که ضمن شرح حال ویلیام جونز گفتیم کتاب دستور وی که مورد استفاده چندین نسل قرار گرفت علاوه بر قواعد دستوری، مثالهای فراوان و واژه‌نامه‌ای بسیار دقیق و مبسوط مشتمل بر ترجمه بسیار فصیحی از يك غزل حافظ و مقدمه شیوائی بی‌مانند داشت.

در ۱۹۰۷ م. دانشمندی به نام رن کینگ^۱ کتابی برای تمرین قرائت، انشاء و جمله‌بندی به عنوان نخستین گام در راه فراگرفتن فارسی^۲ به چاپ رسانید. دوازده سال بعد (۱۹۱۹ م.) کتاب دستور زبان فارسی برای دانش جویانی که از مراحل ابتدائی گذر کرده بودند و در دانشگاه کلکته به کلاسهای عالی زبان و ادبیات فارسی می‌رفتند انتشار یافت. مؤلف آن دستور زبان یکی از افسران عالی رتبه ارتش د. فیلات بود.

D. C. Phillott. Higher Persian Grammer. Calcutta (1919)

مزیت کتاب فیلات در آن بود که دانش جویان را برای درک مسائل بفرنج‌تر دستوری آماده می‌ساخت و جای هیچ‌گونه ابهامی برای آنها باقی نمی‌گذاشت. چهار سال بعد در ۱۹۲۳ یکی از دعاة عیسوی مقیم اصفهان سنت کلر تیس دال^۳ کتاب مفیدتر و جامع‌تری زیر عنوان کلید محاوره فارسی نو و دستور زبان

Key to the modern persian conversation and grammer. London (1923)

1- G. S. A. Ranking S- A Primer of Persian
3- W. St. Clair Tisdall

Modern Persian Reader. by A. J. Arberry. Cambridge
(1944)

غرض آربری از تدوین این مجموعه آشنا ساختن دانش جویان زبان فارسی در بریتانیا با گزیده‌ای از نه تنها نمونه‌های نثر قدیم و کلاسیک فارسی بلکه با نمونه‌هایی از نثر و سبک نوشته‌های نویسندگان جدید ایران بود. آربری در پایان کتاب خویش واژه‌نامه جامعی به همراه پاره‌ای از ضرب‌المثل‌های زبان فارسی چاپ کرده بود که بسیاری از دانش جویان انگلیسی آن‌ها را مفید و مغتنم دیده‌اند. چهار سال پس از انتشار کتاب قرائت فارسی نو تألیف آربری می‌رسیم به نخستین کتاب مفصل و جامعی که یک نفر محقق ایرانی برای نوآموزان انگلیسی‌مدون ساخته است. عنوان کتاب انشای فارسی و مؤلف آن غلامحسین داراب است :

Persian Composition. by G. H. Darab. London
(1948)

به فاصله سه سال بعد کتاب زبان فارسی تألیف پروفیسور روبین لوی که در کمبریج به تدریس زبان و ادبیات فارسی سرگرم بود انتشار یافت. در واقع کتاب این استاد محقق نه تنها راهنمای دستور و مشتمل بر مباحثی درباره اسم و فعل و حرف و مبحثی در بیان جمله و ساختمان آن و مصدر و لازم و متعدی است بلکه بخشی از این نیز به ادبیات فارسی و نمونه‌هایی از نثر نویسندگان ایران، و بالاخره دیانت و گاه شماری در ایران اختصاص دارد.

نامه‌های فارسی منتشر شده است :

Persian Letters. by H. D. Graves Law. Published by
Iran Society.

در این نشریه انجمن ایران هنری گریوزلا (که بعداً باز در موردی دیگر از او سخن خواهیم گفت) کوشیده است تا برای نوآموزان انگلیسی‌راهنما و دستور ترجمه‌ای فراهم آورد به همین سبب نمونه‌های خطی و چاپی چندی از نامه‌های خصوصی افراد مختلف را گراور کرده و در پایان یادداشت‌هایی برای توضیح به همراهی واژه‌نامه‌ای جامع به چاپ رسانیده است. * (۱)

در خلال سی ساله ۱۹۷۰ - ۱۹۴۰ م. بیش از هر دوره دیگری دستور و راهنمای فراگیری و مکالمه زبان فارسی به چاپ رسیده است. بزرگترین علت این امر نیاز و علاقه جوانان درس خوان در آغاز جنگ به آموختن زبان فارسی و از آن مهم‌تر فرا گرفتن رموز تکلم به زبان فارسی در کوتاه‌ترین دوره ممکن بود. برای رفع این نیاز در ۱۹۴۱ بانوها کرا که با زبان فارسی سالها مانوس و چندی را در ایران گذرانیده بود کتاب نوشتن و سخن گفتن به فارسی را تألیف کرد.

Written and spoken Persian. London (1941)

سه سال بعد کتاب قرائت فارسی نو در کمبریج به همت آرتور جان آربری که جایی دیگر درباره مؤلفات وی و شرح حالش سخن رفته است منتشر شد.

Elementary Persian Grammer. by L. Elwell-Sutton.
Cambridge (1963)

صرف‌نظر از دستور زبان فارسی برای نوآموزان تألیف‌الولسائن باید از سه کتاب دیگر یاد کنیم که نخستین آنها از يك محقق ایرانی منصورشکی است در باره ساختمان جمله قواعد و دستور زبان فارسی به انگلیسی که در ۱۹۶۴ م. در پراگ از روی نسخه ماشین شده به سبک قزوگر اور تهیه گردیده است. * (۲) دومی کتاب دستور زبان فارسی نو تألیف جان بویل است که به علت نامعلومی در آلمان به چاپ رسیده
Grammer of Modern persian. by J. A. Boyle. (1966)
و سومی کتاب کلید دستور زبان فارسی از پروفیسور لمبتون است که در سال ۱۹۶۷ در کمبریج انتشار یافته است:

Persian Grammer-Key. by A. K. S. Lambton.
cambridge (1967)

کتاب پروفیسور لمبتون مانند چند تالی دیگر که در پایان این فهرست بالا بلند آمده از نقص خالی نیست اما یکی از بهترین کتابهایی است که به کار نوآموزان می‌خورد. در پاسخ به عیب جوانی که بر هر کدام از این کتابها خرده گرفته‌اند بگوئیم که بدبختانه تا بیست و چند سال پیش در خود ایران ما دستور زبانی صحیح و جامع نداشتیم و هنوز به تصدیق بسیاری از دانشمندان ما در این رشته کارهایی است انجام نشده. فقط باید امیدوار بود که محققان جوان و تازه نفس که اکنون پا به میدان می‌نهند دشواریهای واقعی کار را دریابند و به رفع آنها بکوشند. * (۳)

The Persian Language. by Ruben Levey. London
(1951)

دهه ششم از سده بیستم میلادی بواسطه انتشار جامع‌ترین و بهترین مجموعه‌های دستوری از دیگر دهه‌های این قرن ممتاز است. در ۱۹۶۲ حتی برای مزید استفاده دانش‌جویان انگلیسی کتاب قرائتی در ویس‌بادن آلمان چاپ شد که هنوز در بریتانیا موجود است. مؤلف آن رودلف گلپ و عنوان کتاب متون فارسی نو است:

Modern Persian Texts by Rudolph Gelpke. Wiesbaden
(1962)

در این کتاب نمونه‌هایی صرفاً از نثر نویسندگان معاصر ایران و از کسانی چون محمد حجازی، علی دشتی، سید محمد علی جمال‌زاده و محمد علی اسلامی ندوشن و نیز دو قطعه شعر حسرت و دعوت از اشعار فروغ فرخ‌زاد به چاپ رسیده است. در همان سال ضمناً در لندن کتابی انتشار یافته است تألیف جان میس که خودآموز فارسی نو خوانده شده است.

Teach Yourself Modern Persian by John Mace. London
(1962)

يك سال پس از انتشار آن خودآموز دستور زبان فارسی برای نوآموزان تألیف لارنس الول سائن در کمبریج منتشر شد که هنوز در بیشتر آموزشگاههای زبان فارسی در دبیرستانها و دانشکده‌ها مورد استفاده است.

تا این جا سخن ما درباره قواعد و دستور زبان بود؛ اما بینیم از برای تهیه قاموس یا واژه نامه که روزگاری آن را فرهنگ می نامیدیم چه کوشش هائی صورت گرفته است . به طوری که طی شرح حال جان ریچارد سون اسکاتلندی (۱۸۱۱-۱۷۴۱) مترجم غزلیات حافظ اشاره شد در سال ۱۷۷۱ میلادی وی واژه نامه بزرگی مشتمل بر واژه های فارسی و معادل عربی و انگلیسی آن ها منتشر ساخت . مسلماً این نخستین اقدام اصولی در راه تهیه قاموس فارسی و انگلیسی بود . این واژه نامه بزرگ که پس از مرگ ریچارد سون مکرر به چاپ رسید نخستین بار پس از تجدید نظر کامل به همت یکی از دانشمندان فارسی دان سرچارلز ویل کینس و بار بعدی توسط دکتر استاین گاس^۱ نامی به صورتی نو بر علاقه مندان عرضه گردید ؛ چنان که نیم سده پس از مرگ ریچارد سون دانش جوین واژه نامه وی را به عنوان دیکسیونر استاین گاس می شناختند .

سیزده سال پس از درگذشت جان ریچارد سون، روباك^۲ درلکته مجموعه نسبتاً بزرگی حاوی اصطلاحات و ضرب المثل های زبان فارسی انتشار داد :

A collection of proverbs and phrases. by T. Roebuck .
Clacutta (1824)

و در سال ۱۸۵۰ تقریباً هفتاد و پنج سال پس از انتشار واژه نامه بزرگ فارسی و انگلیسی که نیاز به داشتن واژه نامه کوچک تری محسوس بود ویلیام تورن هیل تا کر نامی به انتشار قاموس جیبی کوچکی

1- Dr. Steingas

2- T. Roebuck

دست زد که آن را واژه نامه جیبی انگلیسی و فارسی نامید .

A Pocket Dictionary of English-Persian. by William
Thornhill Tucker. London. (1850)

هم چنین واژه نامه مختصر ادوارد پالمر به انگلیسی و فارسی در ۱۸۶۰ جوابگوی همان نیاز بود . فیلد^۱ مؤلف کتاب ادبیات Persian Literature (1912)

ایران (۱۹۱۲)

نیز مسئول چاپ و انتشار مجموعه نسبتاً بزرگی از ضرب المثل های فارسی و عربی است که به حق مدت نیم سده مورد استفاده دانش جوین زبان فارسی و عربی و اهل فن بوده است . کتاب فیلد زیر عنوان دیکسیونری از کلمات قصار شرقی به فارسی و عربی در لندن به سال ۱۹۱۱ منتشر گردید .

A Dictionary of Oriental Quotations. Arabic & Persian
by C. H. A. Field. London. (1911)

سی و هشت سال بعد (۱۹۴۹) واژه نامه ای از جان بویل مترجم جهانگشای جوینی به بازار آمد . اما آخرین مجموعه از این گونه واژه نامه ها تألیف پروفیسور لمبتون است که در ۱۹۵۴ در کمبریج چاپ شد . واژه نامه لمبتون از این مزیت برخوردار است که مؤلف به دشواری فهم پاره ای از مشتقات و تصریف افعال به ویژه اشکال کارنوآموزان انگلیسی که هیچ عربی نمی دانند پی برده و در صدد علاج بر آمده است . لذا واژه نامه یاد شده علاوه بر آن که به فهم و درک معانی واژه ها و مشتقات و مصادر کمک می کند، دانش جو را در تمیز میان ریشه های عربی و فارسی رهنمون

1- C. H. A. Field

می‌شود. عنوان کتاب دکتر لمبتون مجموعه واژه‌های فارسی است.

Persian Vocabulary. by Ann K. S. Lambton.

Cambridge (1954)

مؤلف این کتاب که استاد کرسی زبان فارسی در دانشگاه لندن است مسلماً بیش از هر انگلیسی‌زبان دیگری در ایران سفر کرده و امروزه در میان محققان اروپائی از جهت اطلاع بوضع کشاورزی ایران و مسائل دهقانی و اصلاحات ارضی حجت شناخته شده است.

آن کاترین لمبتون^۱ دختریکی از اعیان انگلیس جورج لمبتون^۲

به تاریخ هشتم ماه فوریه سال ۱۹۱۲ میلادی به دنیا آمد. نامبرده در خلال سالهای جنگ دوم جهانی (از ۱۹۳۹ تا ۱۹۴۵ م.) کاردار سفارت انگلیس در تهران بود. در سال ۱۹۴۵ او را به سمت دانشیاری زبان فارسی در دانشکده مطالعات شرقی و افریقائی لندن تعیین کردند. هشت سال بعد کتاب دستور زبان فارسی و اثر بزرگ آن زن دانشمند زیر عنوان **مالک و زارع در ایران**

Landlord and Peasant in Persia (1953)

منتشر گردید که دکتر منوچهر امیری بر سر ترجمه آن رنج فراوان برده است. **اصلاحات ارضی در ایران**

Persian Land reform 1962-66-69

و مقالات فاضلانهای در کتاب **تاریخ اسلام چاپ کمبریج**^۳ و بالاخره رساله **گویش‌های سه گانه ایرانی** (1938) Three Persian Dialects همه از

1- Ann Katharine Lambton

2- Honourable George Lambton

3- Cambridge History of Islam

کارهای بسیار ارزنده دکتر لمبتون است.

***

آن‌جهد و کوششی که در راه تألیف و تدوین دستور زبان و کتابهای قرائت مبذول شده است بدیختانه در طریق کتاب شناسی به کار نرفته است. نخستین گام اصولی را درین راه **آرنولد ویلسون**^۱ برداشت که بعداً به احوال و آثار وی اشاره خواهیم کرد. کتاب آرنولد ویلسون زیر عنوان **کتاب شناسی ایران**^۲ به سال ۱۹۳۰ م. منتشر شد. تا جائی که مؤلف این کتاب آگاهی دارد **هنری گریوز**^۳ در صدد تکمیل کتاب ویلسون بر آمد و یادداشت‌های مفصلی نیز برای این کار گرد آورد؛ اما با مرگ گریوزلا آن نقشه عملی نگردید و دانسته نیست که بر سر یادداشت‌های شادروان لا چه آمد؟

کتاب شناسی آرنولد ویلسون از نظر احتواء بر مطالب، دقت در ضبط تواریخ و نامهای کسان سند معتبری است چه ویلسون از منابع مهمی چون کتاب شناسی ایران **موسی شواب**^۳ و فهرست کتابهای مربوط به ایران در کتابخانه ملی نیویورک و کتاب شناسی شرقی کتابخانه‌های آلمان بهره فراوان گرفته است؛ اما از دو نظر کتاب وی برای محقق امروزی ناقص است: یکی آن که فهرست کتابهایی که ویلسون گرد آورده است عموماً محقق را تا حدود آغاز جنگ جهانی اول جلو تر نمیبرد و روشن تر از آفتاب است که از سال ۱۹۱۵ تا ۱۹۷۳ م. دامنه پژوهش‌های همه‌جانبه در مورد فرهنگ ایران

1- Sir Arnold Wilson

2- A Bibliography of Persia

3- Moise Schwab_Bibliographie de la Perse

تا چه اندازه گسترش یافته است. دوم آن که طبقه بندی ویلسون (بر اساس نام مؤلف یا مترجم) امروزه به کار محقق نمی آید و چه بسا پژوهشگر ناگزیر است برای یافتن عنوان کتاب و اثرهای تمام فهرست را از اول تا آخر ازمند نظر بگذرانند. با این همه خدمتی که آرنولد ویلسون به پیشرفت کار تحقیق کرده است از همه حیث ستودنی است.

آرنولد ویلسون^۱ در دامان یکی از خانواده‌های بسیار قدیمی در ایالت کمبریج واقع در شمال انگلیس به سال ۱۸۸۴ م. گام به عرصه وجود نهاد. خانواده ویلسون همه پدر برپسر از دهقانان متمکن و دست اندر کار سیاست بودند. چنان که **جان مارلو**^۲ * (۴) در زندگی نامه مفصل آرنولد ویلسون شرح داده است وی آخرین فرد از قافله روشنفکران نیک رو عهد ویکتوریائی بود که پنجاه سال دیرتر از عهدی در خور اخلاقش به دنیا آمد و در خلال پنجاه سالی که زنده بود بر روی صحنه زندگی نقش‌های گوناگونی از خدمت ارتش گرفته تا تلاش برای اصلاح اوضاع اجتماعی عهد خویش ایفا کرد. به هنگامی که نمایندگی ملت را در مجلس عامه پارلمان بر عهده داشت با ابراز عقایدی چون تجدید تسلیحات، بهبود وضع اجتماعی توده و ایجاد رفاه برای خلق و بالاخره بسط کشاورزی و بی نیاز ساختن بریتانیا در زمینه فرآورده‌های کشاورزی از خارج، دشمنی گروه زیادی را برانگیخت. پژوهشها و آرای ویلسون در باره حقوق دوران بازنشستگی، بیمه اجتماعی و بیمه صنعتی او را در ردیف پیشروان نهضت انقلاب اجتماعی عصر نوین قرار میدهد. تعداد تألیفات

1- Sir Arnold Wilson 2- Cumberland

3- John Marlow

ویلسون به شائزده می‌رسد که یک سوم آنها ارتباط با ایران دارد؛ به علاوه وی نزدیک به پنجاه مقاله مفصل دارد که ما به پاره‌ای از آنها زیر عنوان‌های گوناگون اشاره کرده‌ایم. آرنولد ویلسون «آن دماغ متفکر که آخرین و نجیب‌ترین نمونه یک آزاد مرد عهد ویکتوریائی بود» * (۵) درسی و یکم ماه مه ۱۹۴۰ میلادی بر اثر سقوط هواپیمائی که هدف توپخانه نیروی آلمان بر فراز ناحیه **دونکرک**^۱ در فرانسه قرار گرفته بود جان سپرد.

در زمینه کتاب شناسی باید از سه عنوان دیگر نام ببریم که نخستین آنها فهرست جامع وی مانند **پروفسور چارلز استوری** شاگرد نیکلسون درباره تمامی دست‌نوشته‌های موجود و آثار مؤلفان ایران است. استوری کتابش را شرح جامعی درباره کتاب شناسی و زندگی ادبای ایران عنوان داده است:

Persian Literature. A Bio-Bibliographical survey. by
C. A. Storey. London (1927)

درین کتاب شناسی مفصل و دقیق، پس از فهرست منابع و شرحی در باره ترجمه و تفسیرها، املاء و طرز تلفظ و کارهای بی‌عنوان و نام، فال نامه‌ها، رسم قرآن و کشف الایات، استوری فهرست جامعی از تاریخ عمومی، داستان‌های مربوط به پیامبران، نخستین دوران اسلامی، کتابهای مربوط به صدر اسلام، شرح حال پیامبر و خلفای راشدین و ائمه، تاریخ عمومی ایران، دودمانهای پیش از اسلام، غزنویان، سلجوقیان، مغولان، آل مظفر، تیموریان، قره‌قویونلو، آق‌قویونلو، صفویه، نادرشاه، زندیه،

1- Dunkirk

قاجاریه، تاریخ خراسان، کرمان، طبرستان، گیلان و مازندران و بالاخره تاریخ هندوستان به دست می‌دهد. باید امیدوار بود که محقق دیگری چون چارلز استوری بیاید و عین این روش را در مورد کتابهای چاپی فارسی و کتابهای غیر فارسی مربوط به ایران و ادبیات ایران به کار بندد.

از دو کتاب شناسی دیگری که به کار محققان می‌آید اولی تألیف ج. فرای هندلی تیلور^۱ است که در ششمین دهه سده کنونی به چاپ رسیده و دومی فهرست کاملی از کتاب شناسی مربوط به ایران تألیف دکتر حافظ فرمانفرمائیان است که در آن از يك يك کتابهای موجود در کتابخانه کنگره امریکا سخن به میان می‌آید:

The Library of Congress. General Reference and bibliography division. Iran. Selected and Annotated bibliography by Hafez F. Farman. Washington (1951)

***

تا پیش از بروز جنگ جهانی دوم کتابهایی که به عنوان راهنمای شهرهای ایران و خلاصه‌ای از تاریخ، جغرافیا، زبان، عادات، نژادها، دیانت و جایهای دیدنی کشورما در دسترس مسافر سلاقمند قرار داشت انگشت شمار بود. مسلماً کتاب گرز، نوشته‌های سایکس و دیگر جهانگردان انگلیسی، کتاب ایران تألیف آرنولد ویلسون
Persia by Arnold Wilson (1932)

1- Geo Frey Handley Taylor

و کتاب راهنمای مصور کوستا و لاکارت که زیر عنوان ایران در سال ۱۹۳۷

A. Costa and L. Lockhart. Persia. London 1937

به چاپ رسیده بود و هم چنین شهرهای مشهور ایران تألیف لارنس لاکارت

Famous cities of Iran by L. Lockhart. London 1939

تنها نشریاتی بود که مسافر مشتاق در اختیار داشت. پاره‌ای از این کتاب‌ها در حدود ۱۹۳۰ م. یعنی همزمان با برگزاری نمایشگاه بزرگ آثار ایران در برلین گتون‌هاوس^۱ لندن از درجه اعتبار افتاده بود، چه ایرانی که مثلاً لرد کرزن در کتابش وصف کرده بود طبعاً با ایران در دهه سوم سده بیستم میلادی تفاوت‌های فاحشی داشت.

این جریان تدریجاً از ۱۹۵۰ عوض و نقیصه موجود جبران گردید

چنان که راهنمای شهرهای ایران تألیف الول ساتن

Guide to Persian Cities by L. Elwell-Sutton. London 1960

نخستین راهنمای صحیح و جدیدی بود که خواننده و مسافر انگلیسی را با وضع آن روزی شهرهای مهم ایران آشنا می‌ساخت. از این گونه کتابهای راهنما دست کم پنج تایید کردنی است که نخستین آن‌ها الگوی راهنمای مصور کوستا و لاکارت به سال ۱۹۶۹ از طرف بنگاه انتشارات تمس و هادسون^۲ منتشر شد. جیمس ماریس^۳ مسئول نوشتن مطالب جغرافیائی کتاب دنیس رایت^۴ سفیر انگلیس در تهران توضیحات و حواشی بر تصاویر و عکس‌های زیبای رنگی و سیاه و سفید این راهنمای ارزنده

1- Burlington House

2- Thames and Hudson

3- James Morris

4- Dennis Wright

کار عکاس مشهور انگلیسی راجروود^۱ بوده است.

دوم کتاب دائرةالمعارف و راهنمای ایران مشهور به *نی جل*

Nagel's Encyclopedia-Guide of Iran (1970)

که در واقع بیشتر جنبه کتاب راهنما دارد تا دایرةالمعارف، حاوی اطلاعات مبسوطی در باره شهرها، سابقه تاریخی آنها، اطلاعات جغرافیائی و سودمندی برای مسافران و تازه واردان به ایران است. تقریباً همه اطلاعات مندرج در این کتاب از زبان فرانسه ترجمه شده و از جمله نویسندگان آن عبارتند از پروفیسور ژ. ارس^۲ استاد دانشگاه روان^۳، پروفیسور ژیلبر لازار^۴ و پروفیسور اوبن^۵ از استادان مشهور فرانسه و دیوید استروناخ مدیر بنگاه انگلیسی مطالعات ایرانی در تهران. جالب است که سومین کتاب نیز ترجمه‌ای است از ایران تألیف ونسان مونتئی که آن را الیسا جافا از فرانسه به انگلیسی گردانیده و بنگاه انتشارات لندن استود یو ویستا منتشر ساخته است.

Iran by Vincent Monteil.

Translated by Alisa Jaffa. published by Studio Vista. London.

چهارم کتاب راهنمای خاورمیانه است که به سال ۱۹۷۱ در لندن

زیر نظر مایکل آدامس منتشر شده است.

The Middle East Handbook

Edited by Michael Adams London. 1971

1- Roger Wood	2- Professor J. Hears
3- Rouen	4- Professor G. Lazrad
5- Professor M. J. Aubin	

در این مجموعه که طبعاً حاوی اطلاعات زیادی در باره تمامی خاورمیانه است بخش کوچکی نیز به ایران اختصاص داده شده است. مقاله مربوط به ایران را ماروین زونیس^۱ قائم مقام مدیر مرکز مطالعات خاورمیانه در دانشگاه شیکاگو امریکا نوشته است.

پنجمین و شاید از بسیاری لحاظ مفیدترین راهنمای ساده و عملی کتابی است نوشته فیلیپ وارد^۲ زیر عنوان سفر در ایران

Touring Iran by P. Ward. London 1971

که مشتمل است بر اطلاعات ساده جغرافیائی و تاریخی درباره تهران یا نواحی شمالی کشور، اصفهان و استانهای مرکزی، شیراز و صفحات جنوبی، از تبریز تا آبادان، مغرب و مشرق ایران. فیلیپ وارد در راهنمای سودمند خویش به بسیاری از پرسش‌هایی که طبعاً به ذهن مسافر خطور می‌کند پاسخ داده است از آن جمله چه وقت و چه گونه یا با چه وسیله‌ای باید سفر کرد؛ چه چیزهایی باید همراه برد؛ مشکلات مربوط به گذرنامه و ویزا از چه قرار است؛ و بالاخره موضوعهائی چون پول رایج، بهداشت، چمدان و پوشاک، خرید، منابرات، اتیکت، زبان، کلمات و جملات، اعداد، هفته، روزهای هفته، گاه شماری، و تعطیلات همه در این کتاب آمده است.

در کتابهایی که ما آن‌ها را زیر عنوان کلی خاطرات یا مشاهدات یاد می‌کنیم نیز گذشته از مشاهدات و تجربیات و ماجراهای سفر نویسندگان، گه‌گاهی مطالب سودمند و ارزنده‌ای درباره شهرها و نواحی ایران می‌توان یافت. در فهرست عناوینی که ما در این جا می‌آوریم البته

1- Marvin Zonis   2- Philip Ward

از عصر نوین ایران آغاز می‌کنیم چه از سفر نامه‌های کهن‌تر درجائی دیگر به تفصیل سخن گفته‌ایم. * (۶) نخستین کتاب از این گونه سفر نامه‌های جدید زیر عنوان مسافر تهران نوشته ویکتور یاسک ویل وست است که در سال ۱۹۲۶ منتشر گردید:

Passenger to Tehran.

By V. Sacville-West. London 1926

ویکتوریا همسرها رولد نیکلسون مشهور (که چون در تهران به دنیا آمده بود تا آخر عمر خود را دست کم نیمه ایرانی خواند) درین کتاب جریان تاجگذاری رضاشاه پهلوی اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران مقارن کودتا و پس از آن را به سبک شیوا و شیرینی نوشته است و چون به اطناب نگرائیده هرگز خواننده را ملول نمی‌سازد. ازین نظر سفر نامه ویکتور یاسک ویل وست همانندی زیادی با سفر نامه زن دانشمند دیگری دارد که هشت سال پس از وی در ایران سفر کرد. * (۷)

فریاستارک نویسنده کتاب مشهور دره حشاشیون

The Valley of the Assassins by Freya Stark. London.

1934 .

در پاریس به دنیا آمد و از کودکی به دشواریهای سفر خو گرفت. هنگامی که فریاستارک پنج ساله بود انگلیسی، فرانسه و ایتالیائی را به روانی صحبت می‌کرد. در اثناء نخستین جنگ جهانی که جهانگیر چندی راوی به پرستاری زخمی شدگان در میدان جنگ ایتالیا سرگرم بود و پس از جنگ چند سالی را به فرا گرفتن زبان عربی گذراند و به هیأت تحریریه روزنامه

انگلیسی تایمس بغداد پیوست. فریاستارک ضمن سفر به خاور میانه علاقه‌مند به زبان فارسی و تاریخ ایران شد. مطالعات فریاستارک در باره قلعه الموت و دیگر دژهای اسماعیلیان که ابتدا در کتاب دره حشاشیون آمد اورا از پیشگامان پژوهش در این زمینه می‌کند زیرا ویلی مؤلف کتاب قلاع اسمعیلیه

The castles of the Assassins. by P. Willey. London 1963

نتیجه مشاهدات و کاوشهای خود را در ایران درست بیست سال پس از فریاستارک منتشر ساخته و کتاب پروفیسور برنارد لوئیس استاد دانشکده مطالعات شرقی و افریقائی لندن بیست و چهار سال پس از انتشار کتاب دره حشاشیون زیر عنوان

The Assassins. by B. Lewis. London 1967

منتشر شده است.

کتاب یادداشت‌های روزانه کارگزاری سیاسی تألیف آرنولد ویلسون خاطرات آن محقق را در خلال سالهای ۱۹۰۷ و ۱۹۱۴ میلادی که ایران گرفتار همه‌گونه هرج و مرج داخلی و هدف دسیسه‌های خارجی بود شرح می‌دهد.

political officer's diary 1907-14 by sir Arnold. Wilson. 1941

جالب‌تر از آن کتاب خانم اولیو سورتگر است که ده سال بعد زیر عنوان من در بیابان آوازمی خوانم منتشر شده است.

I Sing in the Wilderness. by Olive Suratgar. London. 1951

درین کتاب که عنوانش یکی از آیات تورات است نویسنده باشوخ

طبعی ویژه خویش ماجرای سفر دختری را در ایران نیمه سده بیستم تشریح می‌کند که دچار توفان تحول بود و از خلال سطور آن کوشش‌های بنیاد گزار دودمان پهلوی برای دگرگون کردن و نوسازی ایران آشکار است.

مؤلف کتاب سفر پی. بطرو که تاویحاً دیدار خویش را از اصفهان با مشاهدات جهانگرد ایتالیائی پی. بطرو دلاواله^۱ در عهد پادشاهی شاه عباس بزرگ قیاس گرفته است این نخستین کتاب خویش را به سال ۱۹۵۳ م. منتشر ساخت.

pietro's Pilgrimage. by Wilfred Blunt. London. 1953

مؤلف، ویلفرید بلانت به حدی عاشق و مفتون زیبائی اصفهان گردید که به تکرار تجربیات خود دست زد و حاصل مسافرت‌هایش دو کتاب خواندنی و شیوای دیگر است که نخستین آنها زیر عنوان يك بهار ایران^۲ در سال ۱۹۵۷ یعنی چهار سال پس از انتشار سفر پی. بطرو و دومی زیر عنوان اصفهان در ایران^۳ در ۱۹۶۶ م. منتشر گردید.

از کتابهای سودمند و شیرین دیگری که ملاحظات و مشاهدات مؤلف را با اطلاعات جغرافیائی و تاریخی درهم آمیخته دارد یکی ماهی سفید کور در ایران نوشته اسمیت در باره کرمان است.

Blind White Fish in persia. by A. Smith.

London. 1953

- 1- Pietro Della Valle
- 2- A Persian Spring
- 3- Isphahan, pearl of persia

دیگر راهنمای جامعی است که مؤلف آن مایکل کارول با سبک ساده و شیوایی دشواریها و لذت‌های سفر در ایران را شرح می‌دهد. کارول کتابش را از چای خانه‌ای ایرانی عنوان داده است:

From a persian Tea-house. by Michael Carroll. London
1960

دیگر کتاب سر ریدر بولارد سفیر انگلیس در تهران است حاوی پاره‌ای از مشاهدات شخصی وی و گزیده‌ای از اطلاعات جغرافیائی، تاریخی و اقتصادی که بولارد از این جا و آن جا گرد آورده است. ریدر بولارد عنوان سفر نامه خود را اشتران باید به حرکت در آیند انتخاب کرده و آن را به سال ۱۹۶۱ به چاپ رسانیده است:

The Camels must go. by Sir Reader Bullard. London.
1961

در همین زمینه باید از کتاب سر کلرمونت اسکرین یاد شود که يك سال پس از کتاب ریدر بولارد در لندن منتشر شد. مؤلف این کتاب هنگام جنگ در مشهد کنسول انگلیس بود و به همین سبب به کتابش جنگ جهانی در ایران عنوان داده است:

World War in Iran. by Sir Clarmont Skrine. London.
1962

کلرمونت اسکرین در کتاب خویش از آشفتگی اوضاع ایران که نتیجه هجوم لشکریان بریتانیا و شوروی و آمریکا و بالاخره استعقای رضا شاه بزرگ بود و هم‌چنین رقابت‌های سیاستمداران، رهبران دول غربی، تضاد منافع آلمان و روسیه و بریتانیا و فعالیت‌های جاسوسان

آلمانی درخراسان به تفصیل سخن می‌راند .

این مبحث را با ذکر دو عنوان دیگر به پایان می‌رسانیم که اولی سرزمین صوفی بزرگ نوشته سفیر دیگری در ایران، سر راجر استی-ونس است :

The Land of the Great Sophy. by Sir Roger Stevens.
London. 1962

این کتاب بر دیگر کتابهای همانند خود مزیت دارد زیرا نویسنده دانشمندان نه تنها برای گردآوری مطالب خویش رنج پژوهش‌های فراوان را بر خویشتن هموار ساخته است بلکه از بینشی عارفانه نیز برخوردار است . استی ونس چنان با عشق و علاقه ویژه‌ای از ایران و تاریخ ایران سخن می‌راند که گوئی پاره‌ای از گفته‌های وی طنینی از سخنان هنری رالین سون و سرپرسی سایکس است . کتاب دیگری که باید از آن یاد شود جلفای جدید نوشته کارسول است که به سال ۱۹۶۸ میلادی در آگسفورد منتشر گردید :

Carswell. J, New Julfa. Oxford. 1968

***

از دیرباز محققان و جهانگردان انگلیسی که در ایران سفر کرده‌اند رساله‌ها، یادداشت‌ها، و مقالات فراوانی در زمینه جغرافیا و تاریخ طبیعی ایران بجا نهاده‌اند چنان که نظری اجمالی و سطحی به شماره‌های دومجله و زمین انگلیسی: ژورنال جغرافیائی ومجله انجمن شاهی جغرافیائی لندن گواه بارزی بر این رشته پژوهش‌هاست . انجمن شاهی جغرافیائی لندن از آغاز گشایش باب مناسبات میان بریتانیا و

ایران همواره مشوق ایران‌گردی و تحقیق درباره راهها، کوهها، دینه‌ها، منابع زیرزمینی آب و رودخانه‌ها بود و چنان که ضمن شرح احوال مردانی چون اوذلی، رالین سون، و سایکس دیدیم پاره‌ای از مسافرتها و پژوهش‌های آن مردان نامدار به تشویق و پشت گرمی انجمن شاهی جغرافیائی لندن صورت گرفت . بیشتر دیدیم که برای ترجمه صورالبلدان و پاره‌ای دیگر از منابع جغرافیائی مشرق زمین از آن جمله آثار حمداله مستوفی قزوینی و کتاب حدودالعالم کوشش‌هایی صورت گرفت . اکنون بی‌مورد نیست از هنگام انتشار نخستین کتاب جغرافیائی ایران به انگلیسی نوشته مکداندال که نیر در سال ۱۸۱۳ میلادی زیر عنوان یادداشتی جغرافیائی درباره کشور ایران تا سال ۱۹۷۳ م . را از مد نظر بگذرانیم و در مورد پاره‌ای از مهمترین پژوهش‌های جغرافیائی این دوره چند کلمه‌ای بگوئیم .

A Geographical memoire of the Persian Empire. By J.
Mac Donald Kinneir. London 1813

پس از جان مکداندال که نیر افسرانی که به خدمت ارتش شاهزاده عباس میرزا درآمدند و آنانی که پس از برقراری مجدد روابط در دوران پادشاهی محمد شاه و ناصرالدین شاه به ایران آمدند افرادی مثل کلنل لاوت^۱ و تامسون^۲، رالین سون و ولز^۳ و سایکس و آرنولد که هنگام جنگ اول جهانگیر نماینده بریتانیا در کمیسیون تعیین مرز میان ایران و عثمانی بود، همه از خود مقالات، کتابها و

1- Lovett

2- Thomson

3- H. Lake Wells